

Tal på den internationella åminnelsedagen för Förintelsen 2006

AV JESPER SVARTVIK

När de ryska trupperna den 27 januari 1945 äntligen anlände till Auschwitz, utrotningslägret utanför den polska staden Oswiecim, fann de 7 650 fångar – bara 7 650 överlevande. Alla andra var borta: tio dagar tidigare hade 58 000 tvingats ut på en dödsmarsch, och innan dess hade varje dag tusentals mördats med hjälp av den dåtida världens bästa teknik: tillfångatagande, tågtransporter, selektion, gaskammare, Zyklon B-gas, krematorieugnar. Vi har samlats denna kväll för att hedra minnet av de döda, för att visa vår aktning för de överlevande, och även för att förnya våra löften att aldrig glömma och att berätta för nya generationer om Förintelsen.

Det finns så många oförglömliga vittnesbörd nedtecknade av överlevande. Jag vet inte hur många sådana berättelser jag har läst under tårar. Kanske är det de avslutande raderna i Primo Levis bok *Fristen* som har drabbat mig allra mest. Två decennier efter världskriget skriver han:

... ännu hemsöks jag av en skräckfylld dröm, som tidvis återkommer ofta, tidvis mer sällan. Det är en dröm i en annan dröm, detaljerna varierar, men huvudinnehållet är detsamma. Jag sitter till bords med min familj eller är tillsammans med mina vänner eller på min arbetsplats eller ute i ett grönt landskap, befinner mig alltså i en lugn och fridfull miljö, tillsynes fri från spänningar och sorger; likväl känner jag en svårgripbar, djup oro, har en föraning om ett överhängande hot. Och mycket riktigt, vartefter drömmen fortsätter faller allt omkring mig och löses upp, långsamt eller brutalt snabbt och var gång på ett nytt sätt; omgivningen, väggarna, personerna försvinner och min känsla av oro blir intensivare och distinktare. Allt är nu ett enda kaos: jag är ensam mitt i ett grått och formlöst intet, och plötsligt vet jag vad detta betyder och vet också att jag alltid har vetat det: jag är tillbaka i lägret och ingenting utanför lägret var sant. Allt annat var ett kort avbrott eller en sinnessvilla, en dröm: min familj, den blommande naturen, mitt hem. Nu är den inre drömmen, drömmen om frid, slut, men i den yttre, som kyligt fortsätter, hör jag en välbekant röst; ett enda ord yttras, inte befallande utan kort och dämpat. Det är gryningskommandot i Auschwitz, ett främmande ord, fruktat och väntat: Uppstigning, ”Wstawac” (Stockholm: BonnierPocket, 1998; s. 206f.).

Ibland beskrivs Auschwitz, Birkenau, Majdanek, Sobibor, Treblinka och de andra lägren som ”mardrömslika” – men Primo Levi påminner oss om att problemet inte är att Förintelsen var som en flera år lång ångestfylld dröm. Det fruktansvärda är att den värld som vi idag lever i, att hoppet om en bättre morgondag, att allt det som vi eftersträvar, att *det* ska visa sig vara en dröm – och att den drömmen en dag ska slås sönder, och att vi väcks av rop från det förgångna: vi hör förnedrande ord som vi aldrig trodde skulle uttalas mer, och vi upplever en miljö som vi aldrig trodde kunde frodas igen, och vi möter konspirationsteorier om att judar styr världens TV, radio och tidningar – konspirationsteorier vi trodde vår civilisation hade vuxit ifrån en gång för alla.

Antisemitismens klimax

Det är sant att Förintelsen var den europeiska antisemitismens klimax, dess höjdpunkt. Aldrig tidigare har hatet varit mer uppenbart, aldrig tidigare har så många varit villiga att mörda judar, aldrig tidigare har antisemitism omsatts i industriell massdestruktion. Men just under den årliga åminnelsedagen för Förintelsens offer är det särskilt angeläget att minnas att antisemitismen inte började 1933 och att den sannerligen inte försvann 1945.

Som ordförande i *Svenska Kommittén Mot Antisemitism* möter jag en rad olika former av antisemitism; som antikhistoriker ser jag att det finns goda skäl att kalla antisemitismen ”det längsta hatet”; och som kristen och präst vet jag att det har gått alldeles utmärkt att motivera judehat med hjälp av ett religiöst språkbruk. Antisemitismen är ett mångfacetterat fenomen; på senare tid har särskilt *en* aspekt – ett av antisemitismens många ansikten – blivit särskilt tydligt för mig: det har – så att säga – *alltid* funnits goda skäl att hata judar!

- kristna har hävdat att såväl skriften som tradition visade att det var judarna som dödade Jesus.
- nazisterna menade att den rasbiologiska vetenskapen bevisade att judar och andra grupper var undermänniskor.
- konspirationsteoretiker hävdar – än idag – att judar genom staten Israel styr världens media – till och med i den lilla avkroken Sverige – och genom sitt inflytande förstör kulturen: litteraturen, konsten och musiken urartar om den blir för judisk.

Ja, det har sannerligen *alltid* funnits goda skäl att hata judar. Och ofta har en tids antisemiter tagit avstånd från forna tiders antisemiter. De hade fel, de gick för långt, de överdrev – men *vi* har rätt. Så har det låtit, tid efter annan.

Diagnos av samtiden

Hur uttrycks antisemitism idag – hur uttrycks morgondagens judehat? Inte ens med en teolog som ordförande kan *Svenska Kommittén Mot Antisemitism* sägas vara profetisk i den bemärkelsen att den kan uttala sig om framtiden. Men en profets uppgift är kanske inte att så mycket att göra en *prognos* av framtiden som att i stället ställa en *diagnos* av samtiden. I början av juni deltog jag i en konferens anordnad av *The Organization for Security and Co-operation in Europe* (OSCE) i Córdoba i Spanien. I *The Córdoba Declaration* som då antogs är det två punkter som är av särskilt intresse idag.

För det första konstateras det i dokumentet att det är nödvändigt att ”Recognise that some forms of intolerance and discrimination may have unique characteristics and origins~...” Det som poängteras är alltså att det finns särskilda skäl att uppmärksamma vissa former av diskriminering och rasism. Det är alltid fel att förakta andra människor – men vissa former av förakt är farligare än andra därför att de har en särskild förhistoria — och just därför särskilt stora förutsättningar att försvåra och förstöra. Detta gäller i allra högsta grad antisemitism. Jag blir mer och mer övertygad om att antisemitism inte bara beror på brist på kunskap — antisemitismen är en del av Europas kulturella arv.

För det andra understryks det i dokumentet att antisemitism aldrig kan ursäktas med hänvisning till den politiska situationen i Israel, övriga delar av Mellanöstern eller någon annanstans i världen. Kort sagt: det är alltid fel att ge uttryck för antisemitism. Annorlunda uttryckt: det är alltid rätt att motarbeta antisemitism och andra former av rasism. Det är alltid fel att vara antisemit – det är aldrig rätt att argumentera antisemitiskt. Så enkelt är det – och ändå för så många uppenbarligen så svårt.

Tre modeller

Grundproblemet tror jag är att det finns en benägenhet hos så många att instrumentalisera judenheten, judendomen och Förintelsen. Låt mig ge er tre modeller med hjälp av schackbrädets pjäser.

I den första modellen liknas judar vid bonden på schackbrädet: den minsta och minst rörliga,

minst viktiga, minst värda pjäsen. Varje schackspelare har nog upplevt att bönderna på schackbrädet någon gång stått i vägen för pjäserna på den bakre raden. De måste offras för att de viktigare, mer betydelsefulla, mer värda pjäserna ska få mer utrymme. Den som instrumentaliserar judar på detta vis menar att de står i vägen – världen skulle vara bättre efter ett bondeoffer. Vi vet alla att de som under Tredje riket så innerligt föraktade judar krävde just mer utrymme, mer *Lebensraum* .

Ett annat synsätt kan också det illustreras med hjälp av schackbrädet. Judar kan fortfarande liknas vid de egna åtta bondepjäserna. Enligt denna uppfattning är bonden värd vår uppmärksamhet och uppskattning – men bara därför att den i det långa loppet ska bli något annat än vad den är.

Om bara bonden går i en viss riktning kan den en dag – på den yttersta raden – förvandlas till en drottning. Och det är bara *därför* den är värd att beskyddas. Denna modell ger också uttryck för en instrumentalisering. Som teolog känner jag väl till den från kyrkohistorien. Uppfattningen återfinns kanske framför allt i det teologiska landskapet – men inte bara där! Det som förenar dessa tolkningar är att bondepjäsen inte ses och inte uppskattas för vad den är. ”Välsigna Israel”, säger somliga. Men vad menar de då? Menar de att bonden en dag ska bli något annat – en drottning? Det har varit viktigt under efterkrigstiden att kristna teologer har insett judendomens teologiska betydelse. Det har varit rätt och riktigt att ta det steget. Men kanske är det dags för somliga att ta ett nytt steg: att inte så ”teologisera” sin omgivning att man glömmer andra aspekter, att vi först och främst är människor.

Människan som kringvandrande ikon

Just därför vill jag förespråka en tredje modell. Fler börjar och fler behöver få upp ögonen för denna tredje möjlighet. Också denna gång hjälper oss schackbrädet. Utgångspunkten är *sefer Tehillim* , Psaltaren 55:19 där det står *ki ve-rabim haju imadi* . Vad betyder detta? ”Många stod inför mig”, ”Det är som om många var framför mig”? I 1917 års översättning står det: ”de äro många som stå mig emot.” Att texten är gåtfull framgår av de många tolkningsförslagen. På sedvanligt manér uppfattade rabbinerna den kryptiska formuleringen som en utmaning; de skyndade sig därför att tolka och tillämpa texten. Oförglömlig är den utläggning som tillskrivs Rabbi Jehoshua ben Levi. Han menade att framför varje människa vandrar Guds änglar, och framför änglarna går en budbärare som högt tillkännager: *tenu maqom le-iqonin shel ha-qadosh barukh hu* (”Bereden väg för den Helige, välsignad vare han”; *Deut.R.* 4.4 och *Tanchuma 'Egev* 4). Rabbi Jehoshua ben Levi menar att denna hemlighetsfulla psaltar-psalmvers kan påminna oss om att varje människa är skapad *be-tselem Elohim* , ”till Guds avbild”. Här görs ingen skillnad mellan män och kvinnor, mellan unga och gamla, rika och fattiga, judar och oss andra – var och en är *tselem Elohim* , ”Guds avbild”. Det märks hur medveten Rabbi Jehoshua ben Levi var om att *be-tselem* så att säga *egentligen* är avsett för kungligheter. Eftersom varje människa är skapad *be-tselem* är det *som om* hon vore en drottning. Det är också intressant att midrashförfattaren här använder ett grekiskt lånord: bakom hebreiskans *iqonin* återfinns grekiskan *eiqonion* , dvs. det svenska ordet ”ikon”. Inom alla de tre abrahamitiska religionerna återfinns – i högre eller lägre grad – tanken att den Helige, välsignad vare han, inte kan och inte får avbildas. Och ändå – eller kanske just därför – menar alltså Rabbi Jehoshua ben Levi att varje människa bör betraktas såsom en kringvandrande ikon. Den som vårdar och vördar denna ikon ser något av vem den Helige är.

När en människa dör

En människa är inte som en bondepjäs på schackbrädet som lättvindligt kan offras. Det är inte heller så att hon har ett värde bara därför att hon en dag kan bli något annat än vad hon nu är: en drottning. Nej, hon bör betraktas som vore hon redan nu en drottning eller en kung, *ke-ilu malkah, ke-ilu melekh* . Om varje pjäs är som en kung eller drottning innebär det att *varje* gång en pjäs förloras att det är *schack matt, ke-ilu schack matt* , det är som om kungen är död, det är som om drottningen är död! Med Mishnas ord: ”När en människa dör är det som om en hel värld går under” (*Sanh. 4.5*, parafra). Trots att mitt hebreiska ordförråd är begränsat har jag ändå vågat utse detta till mitt favoritord: *ke-ilu* (”som om”) är det vackraste ord jag vet! Visst blir det svårare att spela schack med bara kungar och drottningar på brädet, men vår uppgift är inte att spela ett kosmiskt schackparti utan i stället *tiqun ‘olam* , att hela en sargad och söndersliten värld. Förintelsens åminnelse dag är också människovärdets dag, den dag då vi ska lära oss tänka om våra medmänniskor: *tenu maqom le-iqonin shel ha-qadosh barukh hu* (”Bereden väg för bilden av den Helige, välsignad vare han”).

Jesper Svartvik är ordförande i Svenska Kommittén Mot Antisemitism

Talet hölls i Stockholms stora synagoga (26 januari) och Göteborgs synagoga (27 januari)